

Rit och ritual Introduktion till en kulturvetenskaplig diskussion

Birgitta Meurling

Låt oss sätta oss bekvämt tillrätta, sluta ögonen och föreställa oss följande scen:

Långsamt och värdigt skrider processionen fram till högtidlig musik. Deltagarna bär högtidsdräkt, det vill säga frack, lång klänning eller motsvarande högtidsplagg. Det finns en ceremonimästare som anför processionen och nedanför podiet står ett antal fätöljer med förgyllda armstöd klädda med tyg som ser dyrbart ut. Så småningom har alla tagit plats, några personer på scenen, de flesta nedanför. Nu följer en stund av tal och föreläsande, sedan stiger den förste promotorn upp på podiet. Till kanonsalvor bekröner vederbörande sitt huvud med en lagerkrans och äntligen börjar den ceremoni som för de flesta av de närvarande är den centrala: promotionen av de nyblivna doktorerna vid Uppsala universitet.

Fram kallas nu de forskare som blivit doktorer efter, som det heter, avlagda prov, vilket innebär att de forskare som nyligen disputerat (försvarat sin avhandling) vid promotorns hand skall ledas över parnassen (som podiet kallas), få sin lagerkrans eller doktorshatt samt sitt diplom. De tilltalas som regel på klingande latin, någon gång på svenska. Därefter vänder sig den "nykrönta" doktorn mot publiken och bugar eller niger inför honoratiorens, det vill säga universitetets rektor, landshövdingen, ärkebiskopen och andra prominenta personer som sitter längst fram i de gyllene stolarna i universitetets aula.

Långsamt öppnar vi ögonen och konstaterar: "Vi har just bevittnat en övergångsrit!" Just det, i det här fallet en akademisk sådan med månghundraåriga traditioner.

RIT OCH RITUAL – OMHULDADE OCH OMTVISTADE BEGREPP

Inom etnologin och folkloristiken finns ett antal begrepp som är både omhuldade och omtvistade, bland annat sed och tradition, rit och ritual, vana och (någon gång) rutin. Flera av dem ligger nära varandra, men vi skall se närmare på begreppen rit och ritual i följande presentation. Dessa begrepp har också intresserat antropologer, religionshistoriker och sociologer, för att bara nämna några.

Vilken är då skillnaden mellan rit och ritual? Ja, därom tvista de lärde. Från etnologiskt håll har i seminarierummet hävdats att rit är det äldre begreppet, som är mer knutet till religion. Från antropologiskt håll har det sagts att rit är en typ av handling som har betydelse inom ett visst tros- eller tanke-system.¹ Enligt *Nationalencyklopedin* är innebörden följande: "Rit (av latinets ritus) = heligt bruk. Dels en sedvänja/bruk med religiös eller magisk innebörd, dels en fastställd ordning för en ceremoni eller liknande förrättning (i vilket fall man ibland föredrar benämningen ritual)."

Ritual skulle då vara ett nyare och vidare begrepp och ett noga fastlagt mönster för en högtidlig akt eller förrättning, mer av ett "standardord" som även återfinns i vår vardagliga vokabulär. Just det faktum att ordet också används till vardags bidrar till ottydlig- eller flertydigheten. Tänk exempelvis på uttrycket "tomma ritualer", där ett rituellt beteende antas ha tömts på sitt innehåll och endast överlevt som yttre form. Men även här vet *Nationalencyklopedin* besked: "Ritual = som avser de heliga bruken. Standardiserat, institutionaliserat beteende med symbolisk innebörd. Särskilt avses den hävdvunna eller stadgade ordningen för kyrkliga förrättningar eller andra religiösa och profana ceremonier. Även de texter som därvid används kallas ritual."

Religionsantropologen Anne-Christine Hornborg summerar den lätta begreppsförvirringen på följande sätt: "Ritual och rit har ofta använts som liktydiga ord av forskare. Ett sätt att skilja dem åt har varit att se riten som den konkreta handlingen och ritualen som ett mer abstrakt begrepp. Alla forskare är dock inte konsekventa med hur de använder orden /.../" (Hornborg 2005:11). I det följande kommer jag att använda de båda begreppen rit och ritual mer eller mindre synonymt. (Jfr även Amundsen m.fl., red. 2006.)

Det mest intressanta i det här sammanhanget är emellertid inte orden i sig – rit eller ritual – utan hur man känner igen en rituell handling. Finns det några centrala karakteristika? Ja, man brukar säga att en ritual

¹ Diskussion i "Ritualgruppen", mars 2015.

upprepas vid bestämda tillfällen (den är repetitiv till sin karaktär); den har en början och ett slut; den följer en särskild handlingsordning, har en viss struktur; den skapar ordning; den bekräftar ett samhälles/en grupps normer och värderingar; den har en kollektiv och social mening; den kan ingå i ett rituellt system och slutligen betar sig deltagare i ritualen ofta på ett icke vardagligt sätt (Klein 1995:14–22; jfr Amundsen m.fl., red., 2006).

RELIGIÖST OCH PROFANT

Till föregångarna inom ritualforskningen brukar den fransk-schweiziske folkloristen och antropologen Arnold van Gennep (1873–1957) och den franske sociologen Émil Durheim (1858–1917) räknas. van Genneps klassiska verk *Les Rites de Passage* (Övergångsriter) utkom 1909 och kom att fungera som en inspiration för bland andra antropologen Victor Turner (1920–1983), som 1969 publicerade *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, där han utvecklar begreppen liminalitet, struktur och kommunitet (eng. *communitas*).

Värt att notera i sammanhanget är att äldre ritualforskning förknippade ritualer med magiska och religiösa bruk. Numera menar många etnologer och antropologer att det också finns profana ritualer (Moore & Myerhoff, red., 1977). Så lyfter t.ex. etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren fram borgerlighetens högläsning vid aftonlampan som en ritual årtiondens kring förra sekelskiftet (Frykman & Löfgren 1979). Andra och profana exempel av skiftande slag ges i antologin *Gatan är vår!* (Klein, red., 1995). Vi kan i detta sammanhang nöja oss med att konstatera att ritualen är symbolisk genom att det formbundna beteendet uttrycker en djupare mening av religiöst, magiskt eller annat slag. Det kan handla om den kristna nattvarden eller bruket att stå upp under sjungandet av national- eller kungssången. Eller det kan handla om det formbundna beteendet som aktualiseras vid en akademisk högtid som doktorspromotionen.

HONKOS RITKLASSIFIKATION

Den finländske folkloristen Lauri Honko (1932–2002) gör i artikeln ”Riter: en klassifikation” (1976) en användbar genomgång av tidigare rit- och ritualforskning och föreslår en trefaldig indelning av riter i övergångsriter, kalendariska riter och krisriter.

Den första gruppen som Honko identifierar inbegriper alltså *övergångsriter*: ”Rites de passage är traditionella ritualer, organiserade av samhället, varigenom individen överförs från en status till en annan” (Honko 1976:74). Det handlar således om statusövergångar, övergångar mellan olika positioner eller faser i livet och man talar då ofta om separationsriter, transitionsriter, integrationsriter. Till de mest utforskade bland övergångsriterna hör sannolikt de rituella dramerna vid födelse, initiation, giftermål och död. Bröllop, dop och begravningar kan de flesta av oss relatera till och de går ut på att individen

överförs från en status till en annan. Här återfinns också initiationsriter som åldersgruppsinitiation (t.ex. konfirmationen), hemlig initiation (t.ex. i ett ordensällskap som Frimurarna) och yrkesinitiation (skråväsendet är ett exempel, även promotionsritualen och prästvigningen kan räknas hit). Honko sammanfattar: ”Sålunda är åldersgruppsinitiationen inriktad på olika test, hemlig initiation på invigandet i grupp-hemligheterna, och yrkesinitiation på utövandet av den makt som är förenad med en ny status samt statussymboler” (Honko 1976:76), såsom doktorshatten, lagerkransen och diplommet eller den kyrkliga skruden och prästerliga ämbetsdräkten. Hit kan man även räkna s.k. nollningsriter, som hänger samman med upptagning i olika skol- och yrkesutbildningssammanhang (se t.ex. Ek-Nilsson 1999:66–98).

Vidare finns det tre kriterier som kan tillämpas på övergångsriterna: de är i huvudsak individorienterade, de upprepas vanligen inte i individens liv och de är möjliga att förutse och att förbereda sig på. Denna typ av kriterier kan också tillämpas vid klassificeringen av kalendariska riter och krisriter (Honko 1976:76).

Till nästa grupp hör de *kalendariska riterna*: ”Dessa är regelbundet återkommande riter, organiserade av samhället och förknippade med vändpunkterna för de socioekonomiska säsongerna, ofta till deras början eller slut” (Honko 1976:76). Även i kulturer och epoker utan kalender kan man tala om ”kalendariska” riter, eftersom de följer ett slags ”naturlig kalender” baserad på observationer om naturen, ”en ’ekonomisk kalender’ grundad på former av näringar som kombinerats, samt en ’festkalender’ som reglerar samhällelig växelverkan” (ibid.).

En grundläggande funktion för kalendariska riter är att de skapar rytmen för socialt liv. Honko hänvisar till den brittiske antropologen Edmund Leach, som framhåller att firandet av högtider (jfr festkalendern ovan) har en mycket viktig funktion att fylla genom att de ”skapar tid”. Tiden mellan två på varandra följande högtider av samma slag, exempelvis veckoslutets söndag eller det nya årets nyårsdag, utgör en period med ett visst namn, i det här fallet ”vecka” eller ”år”.² Leach formulerar det enligt följande: ”Utan högtiderna skulle sådana perioder inte existera, och all form av ordning skulle försvinna ur det sociala livet. I själva verket skapar vi tiden genom att skapa avbrott i det sociala livet. Gör vi inte detta, existerar det ingen tid som vi kan mäta” (Leach 1961:134f, i övers. i Honko 1976:76f).

De kalendariska riterna kan sägas förankra den kollektiva identiteten, de markerar samhällets vedertagna normer och värderingar, vilka möjligheter som existerar och vilka regler som styr. De är till skillnad från övergångsriterna grupporienterade till

² Jfr ritualer vid jul och nyår. I allmogesamhället tog man ofta tydor (omen) vid den tiden på året (se t.ex. Bringéus 1981).

sin karaktär, de upprepas ständigt samtidigt som de är nyskapande (nyåret är faktiskt ”nytt”, fast vi varit med om dess födelse varje år) och de går att förutse (Honko 1976: 76f).

Krisriter, slutligen, är tillfälliga ritualer vid oväntade krissituationer. De organiseras av en individ eller ett samhälle i situationer som så att säga vänder upp-och-ned på den normala världsordningen och hotar individens eller samhällets liv alternativt hotar uppnåendet av centrala målsättningar. Det kan handla om att bota en sjukdom, hejda en eldsvåda från att sprida sig eller att framkalla nederbörd genom regnframkallningsriter. Krisriter är, enligt Honko, individ- och/eller grupporienterade. De upprepas inte, eftersom de katastrofer, motgångar eller olyckshändelser som de koncentreras på brukar uppfattas som unika händelser. Om någon som lider av en kronisk sjukdom exempelvis får ett återfall, betraktas det som en ny sjukdom, som kräver en ny behandling. Krisriter är därtill oförutsedda (Honko 1976: 77f).

RITUALFORSKNING KRING MILLENNIESKIFTET

När det gäller senare decenniernas etnologiska forskning har flera etnologer använt sig av ritualteoretiska

angreppssätt och ingångar. Antologin *Gatan är vår!* (Klein, red., 1995) är ett exempel, Lottens Gustafssons avhandling *Den förtröllade zonen* (2002) om medeltidsveckan i Visby är ett annat. År 2005 utkom tidskriften *Kulturella perspektiv* med ett nummer på temat ”ritualer till salu” och 2008 utgav etnologerna i Lund skriften *ETN* på temat rit, där ritforskningens terminologi används på delvis andra sätt än de gängse.

Och doktorspromotionerna i Uppsala då, hur avslöper dessa högtidliga akademiska sammankomster? Jo då, mestadels enligt förväntningarna, men ibland med inslag av icke förutsedd karaktär. Det har hänt att en doktorshatt trillat av ett huvud, när någon bugat mycket djupt för Rektor. Någon gång har en lagerkrans varit för stor och lagt sig som ett halsband kring den nypromoverade doktors hals. Någon gång har en nypromoverad tågat ut åt fel håll. Då bryts det strikta protokollet för ett kort ögonblick och en eller annan fnissning hörs. Sedan återgår allt till den välregisserade ordningen.

REFERENSER

Otryckta källor

Seminariediskussion i "Ritualgruppen", Inst. för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet, mars 2015.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge, Hodne, Bjarne & Ohrvik, Ane (red.), 2006. *Ritualer. Kulturbeskrivande studier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1981 (1976). *Årets festseder*. Stockholm: LT:s förlag.
- Ek-Nilsson, Katarina, 1999. *Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer*. Etnolore 21. Etnologiska avdelningen. Uppsala: Uppsala universitet.
- ETN. Etnologisk skriftserie* 2008:4. Tema: Rit. Etnologiska institutionen: Lund.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Gustafsson, Lotten, 2002. *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Honko, Lauri, 1976. Riter: en klassifikation. I: *Fataburen*, s. 71–84.
- Hornborg, Anne-Christine, 2005. *Ritualer. Teorier och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur.
- Klein, Barbro (red.), 1995. *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*. Stockholm: Carlsson.
- Klein, Barbro, 1995. Inledning. I: Klein, Barbro (red.), *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*. Stockholm: Carlsson.
- Kulturella perspektiv* nr 2 2005. Tema: Ritualer till salu.
- Leach, Edmund, 1961. *Rethinking Anthropology*. London: Athlone.
- Moore, Sally F. & Myerhoff, Barbara (red.), 1977. *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum.
- Nationalencyklopedin*. www.ne.se (2015-11-09)

FÖRFATTARPRESANTATION

Birgitta Meurling är professor i etnologi vid Inst. för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet. Hennes forskning rör prästerlig kultur, genusperspektiv i museivärlden, anorektikers självbiografier, kön och karriär i universitetsvärlden samt bruk av folklöre i upplevelseindustrin.